

Muminovićeva misao u kontekstu bošnjačke i evropske filozofije¹

Šefket Krcić²

Univerzitet u Novom Pazaru

“Bošnjački mali narod, koji je dao svijetu najvećeg pjesnika Avda Međedovića (1866–1953) kojeg profesori sa Univerziteta u Harvardu zovu sandžačkim i bošnjačkim Homerom, ne može se smatrati malim i marginalnim kao što ga to brojnim vulgarnim izrazima nazivaju moćnici iz Beograda i Podgorice (...) Naši susjedi moraju ove stvari znati i nazivati pravim imenom, kao i naš jezik kojeg su oni zloupotrijebili. Naš narod mora znati da budemo ono što jesmo: Mi smo Bošnjaci. I ti mitomani, koji su se najavili da će doći sa Kosova na ovamo, moraju znati kako će se ponašati prema narodu koji je iznjedrio najvećeg pjesnika svijeta.”

Dr. Rasim Muminović

“Besjeda na Obrovu – Akovo”, 09. 09. 1989. god.
na II Književnim susretima “Avdo Međedović”

¹ Šire o Muminovićevoj filozofiji, vidi u autorovu tekstu “Etički i kritički aspekti Muminovićeve filozofije”, *Avlija*, Rožaje, 2017.

² Autor je redovni profesor filozofije, etike, estetike i logike na Univerzitetu u Novom Pazaru i gostujući profesor na Univerzitetu u Tuzli (Filozofski fakultet) i Internacionalnom univerzitetu u Travniku, predsjednik Matice Bošnjaka i glavni urednik Enciklopedije Sandžaka.

Sažetak

Autor u ovom preglednom članku “Muminovićeve misao u kontekstu bošnjačke i evropske filozofije”, povodom pete obljetnice od preseljenja na ahiret ovog mislioca (Rasim Muminović, 1935–2012), prezentira fundamentalne ideje i tematske probleme ovog filozofa i njegov značaj za razvoj duhovnosti Bosne i Hercegovine. Jer, on se bavio fundamentalnim temama filozofije koje su značajne za formiranje kritičkog pogleda na svijet mladog čovjeka danas. Ova rasprava predstavlja pokušaj da se dočara vizija svijeta kao čovjeka i filozofa dr. R. Muminovića. Riječ je o jedinstvenom misliocu koji je bošnjačku filozofiju na razgovjetan način, preko E. Bloha, povezo sa evropskom filozofijom. Rad je u biti ulomak iz monografske studije *Etički i kritički aspekti Muminovićeve filozofije* te kao takav ima za cilj da podstakne mlađe istraživače da se sistematski bave promišljanjem filozofske misli ovog filozofa.

Ključne riječi: Rasim Muminović, bošnjačka filozofija, evropska filozofija, etika, aksiologija, antropologija, kritika.

Pet godina je prošlo od preseljenja na ahiret bošnjačkog i evropskog filozofa dr. Rasima Muminovića, profesora emeritusa etike i drugih filozofskih disciplina sa Filozofskog fakulteta i Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Distanca od pet godina koje su prošle od kako nas je samo fizički napustio ovaj sjajni i svestrani mislilac je ujedno prilika da u široj kolegijalnoj diskusiji promišljamo njegove suptilne ideje i djela koja su proizvod najvećeg stvaralačkog stepena discipline mišljenja i logičko-metodološkog vrednovanja znanstvenog rada.

Jasno, pred nama koji se preko tri decenije intenzivno bavimo istraživanjima bošnjačke filozofske tradicije je veoma delikatna tema, a to je kako odgovoriti na izazov pitanja i koje mjesto trebamo formulirati, odnosno, odrediti smisao i značaj kojem pripada misao jedne takve enciklopedijske ličnosti kakav je bio filozof i mislilac prof. dr. **Rasim Muminović** (Sjenica, 1935–2012, Sarajevo), istaknuti bošnjački i evropski filozof, etičko-kritičke orijentacije, koji je na Filozofskom fakultetu i Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, pored *Etike*, predavao i ključne filozofske discipline: *Uvod u filozofiju* i *Historiju filozofije*. Bez sumnje, spadao je u onu grupu istaknutih suvremenih filozofa, humanističke kritičke orijentacije, kojoj pripadaju i K. Jaspers, E. Bloh,

H. Leferv, K. Akselos, B. Šešić, V. Pavićević, M. Kangrga, G. Petorović, D. Pejović i dr.

Dakle, nije samo riječ o tretmanu i temeljnom vrednovanju Muminovićeve misli, već i o samom poimanju i aksiološkom zapažanju bošnjačke filozofske baštine čiji bitak esencijalno čine jedinstvo duha Istoka i duha Zapada. Bez sumnje stvorio je filozofsko i etičko kompleksno djelo koje nije baš lahko za izučavanje. Filozof Muminović je pomno pratio šta se zbiva na evropskoj i svjetskoj filozofskoj sceni, a istovremeno je pratio i istraživao stanje duha u bošnjačkom narodu u kontekstu filozofije ideologije kao svojevrsnoj kritici odnosa prema totalitarističkom i neostaljinističkom konceptu društva. Kao filozofa karakterizirali su ga osobenost u kritičnosti i u antropološko-etičkoj elaboraciji svjetskih ideja. Dok je tokom 80-ih godina XX st., bio na čelu Filozofsko-sociologijskog društva Bosne i Hercegovine ova asocijacija je bila povezana sa svim srodnim organizacijama u regionu i u Evropi. Bez sumnje, filozof Muminović je imao otvoren duh i sluh za kritičko mišljenje o čemu svjedoče brojne njegove knjige koje su nastale kao originalna recepcija izazova vremena u kojem je živio. Svoje radove je objavljivao u elitnim časopisima *Praxisu*, *Gledištima*, *Opređenju*, *Dijalogima* i drugim, a sarađivao je i sa zavičajnim publikacijama *Novopazarski zbornik*, *Sjenički zbornik* i drugim glasilima. Kao aktivni sudionik Korčulanske ljetnje škole bio je jedan od potpisnika kada je ova elitna filozofska škola dodijelila Ernestu Blohu titulu počasnog doktora Zagrebačkog sveučilišta. Nakon Blohove smrti 1980. god., Muminović je izabran za člana žirija prestižne filozofske nagrade *Ernest Bloh*, a od Blohove udove imenovan je za urednika izabranih djela ovog filozofa, a po preporuci samog filozofa za vrijeme života. Sve to podstiče buduće istraživače Muminovićevog djela na plodna razmišljanja o njegovoj duhovnoj biografiji.

Da bi opravdali sam naslov ovog priloga želimo šire kulturno čitateljstvo upoznati sa nekim gotovo zaboravljenim činjenicama koje se tiču ranijeg tretmana bošnjačke misli i filozofa iz ovog etnosa. U tom pravcu, znanstvenici iz Srbije su bili rigorozni prema stvaracima iz Bosne i Hercegovine o čemu sam u više predavanja posebno isticao komponentu marginalizacije bošnjačke filozofske misli. Evo i nekih argumentiranih dokaza.

Kada je početkom sedamdesetih godina sastavljen jedan ozbiljan, po zamisli (ali ne i po definitivnom tretmanu), *Enciklopedijski leksikon*:

*Mozaik znanja – FILOZOFIJA*³, od prvih početaka razvoja filozofske misli do tog vremena, zbog nedostatka upornih i ambicioznih kadrova iz Bosne izašao je uz niz manjkavosti. Dozvolite da pokušam biti na dostojanstvenom nivou i iskazu, tako i pronaći pravu riječ, jer govor filozofa i pjesnika ima odgovornost za svaku izgovorenu riječ. To je još jedan povod da iznesem odgovor na pitanje i da tako otvorim široko pitanje te da ukratko ukažemo na esencijalne propuste koji se tiču proučavanja i tretmana bošnjačkih filozofskih ličnosti. To je sav Put, da osmislimo konkretne dokaze i izađemo iz marginalizacije bošnjačke filozofske baštine. U tom slučaju, značajno je ilustrirati mnogim paradigmama i prikazati bit situacije toga vremena, a to je da su se institucije u Srbiji, Hrvatskoj i Sloveniji nesmetano bavile proučavanjem vlastite filozofske baštine, osnivale institute, okupljali stručne kadrove, formirali redakcije časopisa i objavljivali značajna djela. Dočim su Bošnjaci, bez obzira što su bili priznati kao narod, u ovom poslu od tadašnje partije jednodužno na staljinski način bili spriječeni da proučavaju vlastitu tradiciju i filozofiju, što ćemo malo kasnije konkretno dokazati na paradigmi jednog kratkog filozofskog eseja bošnjačkog autora koji je objavljen u elitnom sarajevskom časopisu *Život*, što će biti presudno da se mnogi značajni bošnjački pisci i filozofi udalje iz sarajevskog kulturnog života. Pored toga, mnogi bošnjački intelektualci i mislioci su bili pod sumnjivim okolnostima udaljavani sa univerziteta, a često lišavani života. Takva sudbina je bila i prema filozofu dr. Rasimu Muminoviću, ali s obzirom da je često boravio u Njemačkoj vlasti su se plašile da bi njegovo eliminiranje iz života skrenulo pažnju na mnoge probleme tadašnje Bosne i Hercegovine. Govorio je i pisao otvoreno kritički, iz duha uma i iskreno iz srca. Njegov lijepi filozofski govor je bio čista poezija.

Dalje, još tragam i promišljam o fundamentalnom pitanju u vremenu, kako da odgovorim na postavljeno pitanje ili je ono jedno od najtežih problema koji je zadesio filozofske poslenike van konteksta Srbije i Hrvatske. Naime, taj *Mozaik znanja* je pravljnjen na relaciji Zagreb – Beograd, formirana je jedna šira urednička redakcija sa recenzentima iz oblasti filozofije koju su činili, između ostalih, dr. Danko Grlić, poznati zagrebački estetičar i filozofski leksikograf, te dr. Veljko Korać (koji je u ovu redakciju najvjerojatnije ušao, ne samo kao

³ Grupa autora, *Enciklopedijski leksikon: Mozaik znanja – FILOZOFIJA*, Interpres, glavni i odgovorni urednik Zdenko Štambuk, Beograd, 1973, str. 530.

profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu, već i po nalogu UDBA-e koja je u tom vremenu strogo kontrolirala svako ime koje će se unijeti u leksikone toga vremena) i još jedna plejada oko trideset znanstvenika koja je registrirala postojanje samo sedam bošnjačkih filozofskih ličnosti među kojima je bio i dr. Rasim Muminović. Pored Muminovića tu su spomenuti malobrojni filozofski poslenici Abdulah Šarčević, Kasim Prohić (1937–1984), Arif Tanović (1925–2010), Elenora Prohić (1934–2012) i Fuad Muhić (1942–1992). Pitanje je koliko je značajnih ličnosti tada zaobideno i zbog čega? Odgovor bi mogao glasiti kao da drugi filozofi i ne postoje. Najvjerojatnije zato što nijedan ozbiljan znanstvenik iz Bosne i Hercegovine nije bio uključen i koji bi mogao intervenirati. To nije bilo u doba kada je svemoćno gospodario komunističko-nacionalistički diktator – Aleksandar Ranković već skoro deset godina kasnije, ali se odnos prema bošnjačkim filozofima i sociolozima nije promijenio. On je vršio čistke u tadašnjoj Jugoslaviji, bez obzira što je u tom vremenu i Ustavom bila priznata – bošnjačko-muslimanska nacija je bila pod hipotekom.

Zamislite danas situaciju kada smo u Sarajevu 03. septembra 2015. godine izlagali koncept problematike “Izazovi bošnjačke filozofije danas” naveli smo preko 130 bošnjačkih imena filozofskih i socioloških poslenika koji djeluju na teritoriji Bosne i Hercegovine i Sandžaka. Nažalost, postojale su i znanstvene ličnosti među Bošnjacima, ali ih je spomenuti *Enciklopedijski mozaik znanja* zaobišao, prije svega eminentnog Hasana Kjafiju Pruščaka (1544–1615), Šejh Mehmeda Užičanina (1690–1750), Ahmeda Gurbi Babu (1680–1760), Ahmeta Hatema Akovalija (1695–1754), Sabita Užičanina (1650–1712), Mustafu Ejubovića (1651–1707), Mehmeda Bošnjaka, Mula Mustafu Bašeskiju, Mehmed-beg Kapetanovića Ljubušaka, dr. Savfet-bega Mirzu Bašagića (1870–1931, prvi doktor filozofije iz bošnjačkog naroda), Tahira Dautbegovića (1891–1937), Saliha Kazazovića (1873–1943), Anice Savić Rebac (1893–1953), zatim istaknutog estetičara Safeta Krupića (1911–1942) koji je na svirep način stradao u zloglasnom logoru u Jasenovcu te se kao žrtva, kako njemačkog tako i domaćeg fašizma, nedovoljno zvučno naglašava. Dalje, nisu spomenuti ni takvi mislioci evropskog formata, kao što je bio akademik dr. Smail Balić (1920–2002), filozof bošnjačke kulture koji je od 1945. do 1990. godine, stalno živio u Beču i bio mu je zabranjen dolazak u Bosnu i Hercegovinu. Zatim su zaobidjeni dr. Husein Đozo autor kulturnog djela *Islam u vremenu*; dr. Nerkez Smilagić (1927–1985) koji je napisao enciklopedijsko

djelo *Leksikon islama*, preveo više značajnih djela iz francuske prosvjetiteljske filozofije i napisao više djela iz političke filozofije; enciklopedist, akademik dr. Muhamed Filipović⁴ (1929) kojeg ovdje ne treba posebno

⁴Prvi filozof koji je imao probleme zbog promišljanja bosanske i bošnjačke duhovnosti, svakako je bio akademik dr. Muhamed Filipović zbog teksta o idejama najvećeg modernog bošnjačkog poete Maka Dizdara (1917–1971) i analize Selimovićevog romana *Derviš i smrt*. Bio je to Filipovićev esej “Bosanski duh šta je to?” koji je objavljen u sarajevskom elitnom časopisu *Život* čiji je glavni urednik bio književnik Mehmed Meša Selimović. Bilo je to 1967. godine kada je zabranjen časopis *Život* zbog filozofovog eseja. Nije ispaštao samo Filipović. Pjesnik Mak Dizdar, koji je bio glavni urednik i direktor Izdavačke kuće “Prosvjeta” koja je nagradila i objavila Sijarićevo djelo *Bihorci*, zbog pisanja Filipovića i Sijarića Komunistička partija ga je ostavila bez posla i punih pet godina je živio bez profesionalnog angažmana, bez stalnog posla, a onda je preselio 1971. godine. Dalje, probleme je doživio i sam pisac Mehmed Meša Selimović (1910–1982), autor kulturnih djela *Derviš i smrt*, *Tvrđava* i drugih, zbog pritiska morao sa velikim bolom napustiti šehar Sarajevo i otići u Beograd gdje će ga kasnije po raznim osnovama zloupotrebljavati SANU i neodgovorni nacistički pojedinci oko nje. Dalje, sličnu sudbinu Selimovića, gotovo u istom vremenu doživio je i filozof dr. Nerkez Smailagić (1927–1985) iz sve apsurdnih razloga, kada se pod pritiskom odselio u Zagreb gdje je postao jedan od glavnih Sveučilišnih profesora, koji je dao značajan doprinos univerzitetskoj znanstvenoj literaturi, kao i prezentiranju islamske leksikografije u svom čuvenom djelu *Leksikon islama*, kao i prevođenje i tumačenje kulturnih djela iz francuske prosvjetiteljske filozofske tradicije. Dalje, sličnu sudbinu i Odisejadu imao je i filozof društva i sociolog religije Esad Ćimić (1931) samo zbog svojih političkih i socioloških istraživanja koja se tiču religioznosti ljudi u zlom vremenu “samoupravljanja”. Njegovo kultno djelo je bilo zabranjeno, a zatim je napisao novo koje je objavio u Beogradu *Politika kao sudbina*, kada je rekao bavio sam se politikom da se politika ne bi bavila sa mnom, i ta Ćimićeva drama je skinuta sa repertoara kao antikomunističko djelo. Ali, Ćimić je ovim i drugim spisima do najvećih visina podigao filozofski i sociološki avaz u interesu osvajanja slobode. U tom pravcu bošnjačka filozofija je imala brojne apsurdne situacije kojim može privlačiti pažnju, koje su filozofske poslenike iz bošnjačkog naroda vodile novim iskušenjima i što je vodilo do brojnih sporova za njenu društvenu afirmaciju. Ovdje se otvaraju nova pitanja zašto politički zastupnici bošnjačkog naroda nisu stali u zaštitu filozofa i sociologa koji su napisali briljantna filozofska, sociološka i politikološka djela. Zamislite samo situaciju da neko uspije da se bavi politikom a da nije pročitao Platonovo djelo *Država* ili Aristotelovu knjigu *Politika*, a da ne govorimo o danas jednom novom djelu koje je napisao vodeći bošnjački povjesničar, akademik dr. Smail Ćekić *Dejtonski (mirovni) sporazum – legalizacija genocida u R. Bosni i Hercegovini* u tri toma, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Univerzitet u Sarajevu, 2016. Djelo koje ima 2700 stranica i koje, kao takvo, u sebi sadrži sve odgovore i činjenice za odbranu Bosne i Hercegovine, od nove potencijalne agresije, kako se na jednom sastanku izrazio političar i historičar Osman Brka. Zatim, da ne govorimo dalje o

predstavljati, jer za njega zna čitav kolegijalni svijet; dr. Hamdija Pozderac (1925–1988); Alija Izetbegović (1925–2003) autor kulturnih djela *Islam između Istoka i Zapada*, *Islamska deklaracija* i dr.; dr. Ešref Kovačević (1926–1996); dr. Hasan Sušić (1935–1992); dr. Šefkija Žuljević (1923–1977). Nisu spomenuti dr. Esad Ćimić (1931) utemeljivač sociologije religije i najistaknutiji bosansko-bošnjački sociolog), dr. Sulejman Grozdanić (1933–1996), akademik, dr. Ferid Muhić (1943) najinteresantnija figura bošnjačke filozofije, dr. Amir Ljubović (1945), dr. Fuad Saltaga (1952), dr. Ahmed Smajlović (1938–1988) koji je pod sumnjivim okolnostima otišao sa ovoga svijeta, dr. Halim Mulaibrahimović (1935–2000), dr. Hasan Sušić (1935–1991), dr. Šefko Međedović (1937–2015), dr. Ismet Kasumović, dr. Hidajet Repovac (1951) sociolog kulture, dr. Fatima Lačević (1943) estetičarka, dr. Ibrahim Bakić (1946–2001) utemeljivač sociologije nasilja, dr. Adib Dozić (1953) utemeljivač sociologije genocida, dr. Muslija Muhović (1946), dr. Jasminka Babić Avdispahić, akademik dr. Enver Halilović, akademik dr. Rusmir Mahmutćehajić, dr. Amir Ljubošak, dr. Sulejman Bosto, dr. Zlatan Delić, dr. Nusret Isanović, dr. Tarik Haverić, dr. Nevad Kahteran⁵ i drugi filozofski i sociološki poslenici.

Jasno, ovdje želimo navesti jednu opću sliku bošnjačke filozofije kako bi se shvatio kontekst Muminovićevog filozofskog djela koji zaslužuje posebnu pažnju od naših i evropskih istraživača, jer njegovo djelo, bez sumnje, pripada kako bošnjačkoj tako i evropskoj bošnjačkoj tradiciji. Jedan od najboljih i rijetkih intervjua koji je filozof dr. Rasim Muminović dao jeste časopisu *Aspekt* (Cazin – Sarajevo) u razgovoru sa filozofom i pjesnikom Ismetom Markovićem Plavnikom⁶, u kojem je

sjajnim i kulturnim djelima bošnjačkih mislilaca: *Štit od zlata i Islamski identitet Evrope* (akademik dr. Ferid Muhić), *Bošnjačka politika*, *Duhovnost Bosne i Hercegovine* (u četiri toma) akademik dr. Muhamed Filipović. Potrebno je samo da Bošnjaci čitaju i da dođu do svog pogleda na svijet kako bi znali istinu o sebi i sudbini Bosne.

⁵Obraćanje kolegama filozofima i sociolozima Bosne i Hercegovine i Sandžaka, ukoliko sam neko ime ispustio da spomenem u ovom prilogu (što može biti) to nisam učinio namjerno, jer sam prilog pisao sa namjerom u povodu pete obljetnice od preseljenja na Ahiret mislioca dr. Rasima Muminovića (Sjenica 1935–2012., Sarajevo). Svaka dobronamjerna sugestija i prijedlog dobro su došli i prosljedite na e-mail: dr.s.krcic@uninp.edu.rs ili direktno na adresu glasila u kojem je objavljen ovaj tekst.

⁶Činjenica je da je filozof Muminović napisao i objavio zapažen broj djela, monografija i studija, ali je dao mali broj intervjua koji su veoma bitni da se preko pitanja i odgovora bliže upozna šira kulturna javnost i čitateljstvo o njegovim idejama, tj. da objasni bliže

temeljno objasnio svoju etičko-humanističku poziciju i putokaze razvoja bošnjačke duhovnosti, s posebnom analizom na identitetska pitanja.

Kada je u pitanju konkretan doprinos dr. Rasima Muminovića razvoju etičke misli u Bosni i Hercegovini i šire dovoljno je posebno skrenuti pažnju na misao akademika dr. Vladimira Premeca koji se tako visoko i široko izrazio da je filozof Muminović, bez sumnje, napisao najbolje djelo iz oblasti etike od Aristotela do danas⁷. Tu činjenicu podupiru i čuvene i više puta citirane misli istaknutog njemačkog filozofa Ernesta Bloha (1885–1980) koji je Muminovića predstavio kao elitnog filozofskog mislioca, izuzetnog sabesjednika koji je od dijaloga na Ljetnjoj Korčulanskoj filozofskoj školi do Tibingena (Njemačka) vodio duge filozofske razgovore i diskusije.

Danas kada dajemo jedan skroman kolegijalan doprinos obilježavanju pete obljetnice od njegovog preranog odlaska usljed nasilnog psihomorstva, koje je nažalost u Sarajevu napravljeno od nekoliko neodgovornih pojedinaca (o čemu je pisala njegova sestra dr. Fatima Muminović – Pelesić u novinama), nad ovim veličanstvenim misliocem (poznate su nam bile sve okolnosti, kako je živio i iščekivao objavljivanje svog životnog djela), možemo reći da je mislilac i profesor Muminović ostavio najznačajnije filozofsko djelo koje je jedan Bošnjaka napisao, a to je *Filozofija ideologije* u tri toma. To ne znači da nema glasovitijih bošnjačkih mislilaca od Muminovića, ali djelo kao djelo filozofske i kritičke sadržine na prvom mjestu pripada ovom misliocu.

Bošnjačka filozofija u svojoj dugoj povijesti, preko četiri stoljeća, u samom vrhu ima mislioce sa kojima korespondiraju ideje Muminovićevog koenzistentnog i originalnog djela. Prije svega tu je već spomenuti mislilac Prušćak, zatim S. Krupić, filozof kulture akademik Smail Balić,

svoju filozofsku poziciju. Međutim, mali broj naših angažiranih novinara i publicista je bio spreman da priđe filozofu Rasimu Muminoviću. S druge strane, on nije tražio sagovornike. Njegova djela su izlazila, a mnogi listovi nisu imali relevantne novinare da bliže najave smisao njegovog djela.

⁷ Kada smo se 25. oktobra 2012. godine opraštali od prijatelja i filozofa dr. Rasima Muminovića na mezarju u Buća Potoku u Sarajevu, prišao nam je uvaženi kolega dr. Vladimir Premec izražavajući mi kao kolegi i prijatelju saučestvovanje u bolu, rekao nam uz diskretne čestitke, za besjedu oproštaja, sljedeće: “Znao sam dobro dr. Rasima Muminovića, ali ove činjenice i reference koje ste iznijeli meni su nove i njegovo djelo zaslužuje da se temeljno obradi, najmanje jednom doktorskom disertacijom ako budemo imali takvih vrljih kandidata” – rekao je između ostalog V. Premec.

akademik Ferid Muhić, akademik Muhamed Filipović, dr. Nerkez Smailagić, akademik Arif Tanović, akademik Abdulah Šarčević (1929), dr. Kasim Prohić (estetičar i savremeni filozof), dr. Muzafer Hadžagić (1937–1992, sjajni istraživač kulture i stvaralaštva sa sociologijskih pozicija), akademik dr. Enver Halilović (1954), dr. Šefket Krčić, Ferhan Kočan, prof. Suvad Durović (živi u Njemačkoj), Esad Kočan (vrlo angažiran u Podgorici), akademik dr. Enes Karić (1958), dr. Sadudin Musabegović (1939–2014), dr. Nijaz Musabegović (1946), dr. Muhamed Mrahorović i drugi. Zatim, pojavila se jedna značajna plejada mlađih filozofskih poslenika koji zaslužuju posebnu pažnju, a to su Ismet Marković Plavnik (1948–2017), dr. Džemal Sokolović (1948) istaknuti sociolog kulture i filozofije politike, dr. Dervo Pušina (1948–2004), dr. Hidajet Repovac (1951), dr. Esad Zgodić (1950) značajan doprinos političkoj filozofiji, prof. Mustafa Spahić (1950) sa zapaženim opusom na relaciji: religija, sociologija, politička misao, dr. Muhamed Ždralović (1944), dr. Jusuf Žiga (1951), dr. Salih Fočo (1953) sa izrazitim istraživanjem problem odnosa društva i etike, kao i društvenih pokreta, dr. Dželal Ibraković (1954), dr. Esad Bajtal (1955) profesionalni filozofski i sociologijski analitičar, dr. Šaćir Filandra (1961) analitički pristup filozofiji bošnjačke politike, dr. Nerzuk Ćurak (1964) politička filozofija, dr. Senadin Lavić (1965) sa bogatom i sistematsko-stručnom obradom sociologijske leksikografije i filozofsko-metodoloških radova o istraživanju društva, dr. Zlatan Delić (1965) sa značajnim filozofsko-sociološkim projektima i knjigama, dr. Safet Bektović (1966) koji sa islamskih pozicija u Kopenhagenu istražuje Kjerkegorov egzistencijalizam), dr. Ismet Grbo (1949), dr. Ismet Kasumović (1948–1995), dr. Nijaz Duraković (1949–2012), dr. Mujo Slatina (1945), dr. Nijaz Ibrulj (1956), dr. Nevad Kahteran (1969), dr. Dževad Hodžić (1958) islamska etika, dr. Muslija Muhović (1946), dr. Benjamin Taletović (1948), dr. Emina Kečo–Isaković (1950), dr. Esmā Hadžagić (1947), dr. Samir Arnautović (1964) koji se bavi modernom i postmodernom filozofijom, dr. Adnan Silajdžić (1958), dr. Rešid Hafizović, dr. Hilmo Neimarlija (1950), dr. Orhan Bajraktarević i dr. Hasan Džilo koji su se temeljno bavili problemom odnosa religije i filozofije, dr. Asim Mujkić, dr. Muhamed Kico, dr. Asim Peco, dr. Sead Alić poznat po medijskom dijalogu i filozofiji razumijevanja, dr. Admir Muratović, dr. Rifat Redžović, dr. Selman Selhanović, dr. Ekrem Tucaković, dr. Iljaz Osmanlić, mr. Mujo Karišik (1948), dr. Dino Abazović (1972) sociološko-filozofskog istraživanja bošnjačkog društva, pa sve do mladih filozofa dr. Tehrana

Halilovića, dr. Seida Halilovića, dr. Muamera Halilovića, te još mlađih filozofa dr. Gorčina Dizdara, dr. Orhana Jašića⁸ (Tuzla, 1984), mr. Abdel Alibegović, dr. Rusmir Šadić, dr. Mujo Slatina, mr. Mujo Karišik, mr. Mirrela Karahasanović, mr. Esko Muratović koji šire djeluju na regionalnom povezivanju i uspostavljaju saradnju sa kolegama iz raznih redakcija i asocijacija i time stvaraju svojevrsnu filozofsku sliku o tokovima novije bošnjačke duhovnosti i koji najavljuju novu filozofsku budućnost u afirmiranju države Bosne i Hercegovine.

Kada je u pitanju mjesto Muminovićeve filozofije u evropskoj tradiciji, smatramo da je on bez sumnje zaslužio zapaženo i ugledno mjesto, da se pridruži jednoj sjajnoj plejadi filozofa kojoj su pripadali: Bloh, Sartr, Hajdeger, Lefver, Habermas, Huserl, Fink, Hartman, Lukač, Markuze, Adorno, Goldman, Garodi i drugi (sa kojima se susretao u periodu od 1964. do 1974. god., u dijalozima na Ljetnjoj Korčulanskoj školi sve do njene zabrane od strane komunista o čemu postoje relevantni dokumenti i fotografije sa tih susreta. Tada se Muminović, kada mu još nije bilo ni četiri decenije, vinuo u tokove evropske filozofije, naravno i oni koji su sa prostora ex-Jugoslavije, bezbeli, a prije svih B. Petronijević, B. Šešić, S. Tomović, Gajo Petrović, Milan Kangrga, dr. Vujadin Jokić, dr. Miladin Životić, Andrej Ule, Slavoj Žižek, dr. Đuro Šušnjić, dr. Gligorije Zaječaranović, akademik Georgi Stardelov, akademik, dr. Mitko Ilijevski, dr. Milenko Perović, dr. Željko Kaluđerović, dr. Mirko Aćimović, dr. Miodrag Živanović, dr. Željko Škuljević i drugi.

Prema tome, Muminovićevo filozofsko djelo fenomenološki i etički korespondira sa najvećim vrhovima, ne samo bošnjačke i nekadašnje jugoslovenske filozofije, već i sa najvećim umovima evropske filozofske misli. O tome najbolje svjedoče njegova glavna djela: *Filozofija ideologije* u tri toma, čije objavljivanje je dugo čekalo, ali je ugledalo svjetlo dana razumijevanjem Izdavačke kuće “El-Kalem” i filozofskog i teozofskog poslenika M. Mrahorovića; *Uvod u filozofiju* koje je uredio akademik

⁸ Imao sam posebno zadovoljstvo da početkom novembra mjeseca, jednog vikenda, putujući na simpozij u Tuzlu upoznam mladog filozofa dr. Orhana Jašića. Vrlo brzo smo uspostavili kontakt i nakon što smo stigli u Tuzlu sjeli smo u hotel “Rojal” i šire razgovarali o raznim aspektima iz oblasti filozofije i njenih disciplina. Veoma me je obradovao haber da je tih dana upravo pripremao exspoze za odbranu drugog doktorata, kako nam je saopćio uvaženi kolega prof. dr. Kadrija Hodžić sa Univerziteta u Tuzli, na Islamskom teološkom fakultetu u Sarajevu pod mentorstvom akademika dr. Rešida Hafizovića.

Muhamed Filipović; *Ethos i ljudsko bivstvovanje, Zarobljeni um, Staljinizam i apsurdnost jednoumlja* za objavljivanje ova tri djela značajno je pomogao akademik dr. Enver Halilović iz Tuzle; *Filozofija i praksa, Filozofija Ognjena Price* i drugi spisi iz oblasti kritičke društvene teorije koji zaslužuju jednu temeljnu političko-sociološki elaboraciju, ali ovdje zbog nedostatka prostora se nisam mogao upustiti u širu elaboraciju i tumačenje ideja i problema kojima se bavio jedan takav mislilac kao što je bio Rasim Muminović, o čemu je upravo u ovom aspektu analize nacističke ideologije veoma seriozno pisao kolega mr. Alaga Dervišević (1949) čiji radovi o ovom filozofu zaslužuju da se šire tumači i razvijaju razna saznanja o njegovom djelu.

U svakom slučaju, smatramo da Univerzitet u Sarajevu, kao i elitne bošnjačke znanstvene i kulturne institucije, treba mnogo više pažnje posvetiti izučavanju i objavljivanju Muminovićevih izabranih djela u najmanje deset tomova, kao i monografsko djelo o njegovoj misli i bibliografiji uključujući i bibliografiju objavljenih radova. Treba se nadati novom otvaranju proučavanja bošnjačke duhovnosti i bošnjačke filozofske tradicije preko prevođenja na druge svjetske jezike, što je od presudnog značaja za svjetsku promociju bošnjačke filozofije, jer zacijelo južnoslavenski narodi nemaju tako moćnu filozofiju kao što imaju Bošnjaci, ali imaju zacijelo daleko izgrađeniji i kultivisaniji odnos prema svojoj tradiciji, nego što to imaju bošnjački prvaci koji zahvaljujući glasovima narodnih masa dođu na određene funkcije i fotelje i zaborave kako se afirmišu, u pravom smislu, zemlja za čije interese radi. A o svemu tome napraviti ćemo nekoliko komparacija da bi dočarali smisao i značaj filozofskog pogleda na svijet kod mladih generacija danas, a posebno kad razgovaramo, odnosno, vodimo dijalog iz domena Muminovićevog filozofskog diskursa, da će tim činom, bošnjački filozofi uprkos svojim kolegijalnim nepovezanostima, posebno, na filozofskim katedrama na Univerzitetima u Tuzli, Sarajevu i Novom Pazaru, organizirati simpozije i okrugle stolove i povesti otvoreni dijalog o Muminovićevoj filozofskoj misli koja je u interesu afirmacije kulture i duhovnosti Bosne i Hercegovine koja je iznjedrila takvog mislioca koji se svojim djelom vinuo u same vrhove evropske filozofije, a tog čina, izgleda, da mnogi značajni Bošnjaci iz političkog establišmenta nisu svjesni.

Zamislite samo grčku državu i opće grčku kulturu koju mnogi filozofi, od Hegela na ovamo, tretiraju kao kolijevku evropske civilizacije, bez obzira što su islamski filozofi sačuvali djela grčkih filozofa koja su

bila uništena u čuvenoj Aleksandrijskoj biblioteci u Kairu, kada se ne bi spomenuli mislioci kao što su Sokrat, Platon i Aristotel. Zatim, da navedemo još jednu paradigmu, šta bi bilo sa njemačkom kulturom koja u svojoj filozofskoj baštini ne bi imala takvu klasičnu idealističku filozofiju oličenu u imenima Kant, Fihte, Šeling i Hegel. Najzad, zamislite samo klasičnu islamsku filozofiju, odnosno, islamsku filozofsku tradiciju kada se ne bi spominjali Al-Farabi, Ibn-Ružd, Ibn-Sina, El-Gazali, Ibn-Haldun i drugi vrhovi ove filozofije.

U tom kontekstu, kakva bi izgledala filozofska misao Bosne i Hercegovine, bez poznatog bošnjačkog diskursa *MMF* kojeg čine *Muhić – Muminović – Filipović*. Ovakva tri imena, zacijelo nemaju drugi narodi bivše Jugoslavije, iako ovoj trojici velikana mogu da se pridruže mislioci kao što su Prušćak, Balić, Žuljević, Smailagić, Šarčević, Prohić i drugi. Kako bi onda izgledala bez njih, bošnjačka filozofija danas? Upravo, bošnjačka filozofija oličena u bošnjačkoj *MMF* misaonoj paradigmi je posebno pitanje evropske filozofske misli, ali za tako nešto, da bi se ostvarilo i da bi zaživjelo potrebne su fondacije i instituti za život i budućnost bošnjačke filozofije. Bošnjački filozofi trebaju više da se okrenu promišljanju svoje države Bosne i Hercegovine i regije Sandžaka i da na taj način izgrade svijest o sebi i zaštite svoj identitet. Upravo usmjeravanja izazova bošnjačke filozofije danas, preko političke akcije i znanja o sebi, predstavlja temeljno pitanje o lijepom i etičnom odnosu uz poštovanje dijaloga, koji obavezuje bošnjačke filozofske i sociologijske poslenike. Generalno rečeno, ipak su Bošnjaci sa značajnim imenima impozantna nacija, te izuzetan zapažen broj filozofskih poslenika, potrebno je da se zamisle i odrede, i prema sebi i prema drugom, kako saradivati i kako se organizirati u zajednici. U drukčijem slučaju, ako zanemarimo ova pitanja onda smo okrenuli leđa sebi i drugima. To znači, da je etika u krizi, a ova veoma važna filozofska disciplina, kojom se temeljno bavio dr. R. Muminović, je veoma značajna za budućnost duha u Bosni i Hercegovini.

Zacijelo, razmišljajući o Muminovićevom opusu, našli smo za shodno da spomenemo i druge filozofske i sociologijske savremenike, a među kojima ima dosta sljedbenika ovog filozofa koji slijede njegovu etiku, zatim esenciju dosljednosti duhovnih svjetonazora koji se u svojim radovima kritički opiru nemilosrdnoj prolaznosti i ataku na duhovnost i suverenost Bosne i Hercegovine, države kojoj je ovaj filozof bezrezervno pripadao i razmišljao njenu etiku.

Zato je potrebno jedno novo prevrednovanje, odnosno, nova ocjena Muminovićevog stvaralačkog filozofskog diskursa. Upravo to kažemo iz razloga jer filozofija doprinosi jačanju svijesti kod naroda kojem pripada. Ono po čemu je ovaj filozof po etičkom imperativu poznat, jeste i po zastupanju teorije kao težnje za socijalnom pravdom, zatim, nacionalnom i vjerskom tolerancijom, što predstavlja neizbrisiv trag za afirmaciju suživota jednog naroda i za njegovu budućnost. U tom pravcu, smatram da bi prioritet bio, sasvim opravdan, u cilju očuvanja sjećanja na Muminoviće filozofske ideje i brojne besjede na filozofskim znanstvenim i društvenim skupovima, posebno u Vijeću Kongresa bošnjačkih intelektualaca, te tribinama bošnjačkog društva “Preporod”, da Filozofski fakultet (na kojem je proveo najveći dio profesionalnog angažmana), odnosno Univerzitet u Sarajevu, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, zatim Bošnjačka akademija nauka i umjetnosti – BANU, kao i izdavačke kuće na čelu sa “El-Kalemom”, “Svjetlost” i druge, da pokrenu inicijativu za objavljivanje izabranih Muminovićevih djela u deset tomova, kao i da se ista djela prevedu na engleski i njemački jezik, jer to Muminović kao evropski filozof zaslužuje.

Slobodni smo konstatirati da Muminovićevu kritičku filozofsku misao treba, kritički promišljati u kontekstu vremena u kojem je živio i stvarao. Nažalost, zbog njegovog visokog nivoa, kao i nivo mišljenja, usljed dijametralno suprotno od školskog sistema, ovaj mislilac nije bio u mogućnosti da formira svoje sljedbenike na tragu svog etičko-antropološkog prosedea.

Zato, potrebno je, ne samo na Univerzitetu u Novom Pazaru i Univerzitetu u Tuzli, gdje je odbranjeno više seminara i kolokvija o recepciji Muminovićeve filozofije i etike, već da se i na drugim fakultetima izučava njegovo djelo. Pored toga, želimo pokrenuti inicijativu da se u Sjenici, tj. u Sandžaku, ustanovi *Ljetnja filozofska škola “Bloh i Muminović”*, koji su bili svojevrсна paradigma prijateljstva, i na taj način, postavi relevantno obilježje u parku ovog grada, kako bi mlade generacije podsjećalo na susrete ova dva evropska filozofska velikana i značajne mislioca čije je djelo obilježilo jednu epohu.

Kronologija života i stvaralaštva dr. Rasima Muminovića (1935–2012)

Bošnjački i evropski filozof

- **1935. god.** – 22. aprila, na Dan planete Zemlje, rodio se u Trebinjama (Sjenica) u Sandžaku. Roditelji: Hifzo ef. imam i majka Hajruša, rođena Biberović, sin dr. Mirza Muminović, istaknuti medicinski ekspert (Sarajevo), sestra dr. Fatima Muminović – Pelesić, književnica i profesorica (Sarajevo), brat Šahman Muminović (Novi Pazar). Prema izjavama savremenika i zemljaka, kao dijete iz sandžačkog sela, odrastao je u siromaštvu, ali mu to nije bila prepreka da se svojom upornošću, talentom i ambicijama školuje i da za vrijeme školovanja sam zarađuje, studira i da postane velika ličnost evropske filozofije.
- **Nacionalnost** – Bošnjak, vjera – islam, jezik – bosanski i njemački.
- **Obrazovanje:** 1941. godine započeo osnovno obrazovanje koje je završio u rodnom mjestu. Pohađao je Gimnaziju u Sjenici, zatim Gazi Husrev-begovu medresu i Učiteljsku školu u Sarajevu kako bi upisao studije filozofije.
- **1956. god.** upisuje studij filozofije i njemačkog jezika na Univerzitetu u Sarajevu.
- **1960. god.** je diplomirao sa najvećim ocjenama studij filozofije i njemačkog jezika na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.
- **1961. god.** upisao je magistarski studij na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu iz oblasti etike.
- **1964. god.** magistrirao je iz oblasti etike, mentor prof. dr. Vuko Pavićević na temi: “Odnos Marxa prema povijesti“.
- **1964. god.** angažiran je za predavača iz oblasti filozofije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

- Iste godine, na Korčulanskoj Ljetnjoj filozofskoj školi upoznaje se sa istaknutim njemačkim filozofom Ernestom Blohom (1895–1980) sa kojim će ostati u kolegijalnim i prijateljskim odnosima do kraja života i čije će djelo detaljno proučavati u svojoj doktorskoj disertaciji.
- 1970. god. na Filozofskom fakultetu Zagrebačkog sveučilišta, pod mentorstvom dr. Gaja Petrovića, odbranio je doktorsku disertaciju “Filozofija Ernesta Bloha”.
- 1972. god. u Beogradu je objavio svoje djelo *Filozofija Ernesta Bloha* (doktorska disertacija).
- Iste godine dobija stipendiju Aleksander von Humboldt – Stiftung, namijenjenu naročito odabranim filozofskim poslasticima koji su naklonjeni struci i humanističkim znanostima. Ta stipendija će trajati sve do 1973.
- 1975. god. je u Sarajevu objavio djelo *Filozofija i praksa*.
- 1976. god. objavljuje djelo *Ljudskost i povijesnost* (Sarajevo).
- 1978. god. objavljuje ponovo djelo *Ljudskost i povijesnost* i saraduje sa brojnim časopisima u regionu.
- 1982. god. je objavio monografiju u Zagrebu o filozofskim vidicima Ognjena Price.
- 1984–1992. god. bio je predsjednik Udruženja filozofa i sociologa Bosne i Hercegovine, a istovremeno bio član Predsjedništva Saveza filozofskih društava Jugoslavije.
- 1988. god. od 01. do 08. maja bio je sudionik i jedan od uvodničara Prvog Kongresa jugoslovenskih filozofa koji je održan u Herceg Novom.
- 1988. god. 09. septembra sa dr. Š. Krcićem i drugim stvaraocima osniva kulturnu manifestaciju Književni susreti Avdo Međedović na Obrovu.
- 1989. god. 30. juna je sa grupom bošnjačkih pisaca sudjelovao u osnivanju Udruženja pisaca Sandžaka sa sjedištem u Novom Pazaru.

- **1990.** god. značajno doprinosi utemeljenju i razvoju bošnjačkog pokreta u Bosni i Hercegovini i Sandžaku, govoreći na brojnim tribinama i izlažući svoje briljantne besjede.
- **1990.** god. je sudjelovao u osnivanju kulturnog društva Bošnjaka Preporod za Bosnu i Hercegovinu i Sandžak, te Vijeća bošnjačkih intelektualaca u Sarajevu.
- **1991.** god. je bio jedan od osnivača Matice Bošnjaka – Društvo za kulturu, znanost i umjetnost Sandžaka u Novom Pazaru.
- **1993–1994.** god. objavljuje niz djela u Ankari iz nacionalne bošnjačke problematike.
- **1994.** god. boravi u Njemačkoj (na poziv Zijada Čolovića, šefa ureda za Sandžak i mr. Alage Derviševića, urednika Preporodovih izdanja 20 djela) i promovira svoja filozofska i politikološka djela.
- **1996.** god. ista djela mu objavljuje publicista Enver Čaušević i mr. Alaga Dervišević u Sarajevu.
- **1997.** god. u Sarajevu, a zatim u Tuzli objavljuje djelo *Staljinizam i apsurdnost jednonumlja*.
- **1998.** god. u Sarajevu objavljuje *Uvod u filozofiju*, izdavačka kuća “Logos”.
- **1999.** god. ponovo u Tuzli objavljuje svoje djelo *Ethos i ljudsko bivstvovanje*.
- **1999.** god. u Tuzli objavljuje djelo *Zarobljeni um*.
- **2000.** god. počinje da objavljuje svoje životno djelo *Filozofija ideologije* (tri toma) u izdanju Izdavačkog centra *El-Kalem*, prva dva toma su izašla odmah, a treći je izašao šest godina kasnije.
- **2005.** god. u Sarajevu je objavio djelo *Hadži Murad i Sandžak* koje će biti promovirano na Internacionalnom univerzitetu u Novom Pazaru (o kojem je između ostalih, govorio autor ove publikacije). U znak zahvalnosti prema Murad ef., naibu reisu, koji ga je upisao u Gazi Husrev-begovu medresu, napisao je o njemu obimno monografsko djelo.

- **2006.** god. konačno objavljuje treći tom *Filozofija ideologije* u “El-Kalemu” u Sarajevu zahvaljujući angažmanu dr. Muhameda Mrahorovića.
- **24. oktobra 2012.** god. u Sarajevu je u sedamdeset sedmoj godini preselio na Ahiret. Dženaza je obavljena na mezarju u Buća Potoku kraj njegove majke Hajruše (iako je Islamska zajednica Bosne i Hercegovine predlagala da ovaj istaknuti bošnjački filozof bude ukopan na mezarju kod Ali-pašine džamije u centru Sarajeva). Preminuo je u Sarajevu, usljed psihomorstva, od nerazumijevanja nekih izdavača i pojedinih “kolega”, zbog rivaliteta u objavljivanju knjiga, koje su danas postale kultne u bošnjačkoj filozofiji, posebno *Filozofija ideologije*, *Ethos i ljudsko bivstvovanje*, *Uvod u filozofiju* i druge. U njegovoj rukopisnoj ostavštini, ostala su mnoga nezavršena esejistička i monografska djela koja čekaju Redakciju i objavljivanje.

Šefket Krcić

MUMINOVIĆ'S THOUGHT IN THE CONTEXT OF BOSNIAN AND EUROPEAN PHILOSOPHY⁹

Summary

In this review article on Muminović's thought in the context of Bosniak and European philosophy on the occasion of the fifth anniversary of the death of this thinker (Rasim Muminović, 1935-2012), the author presents the fundamental ideas and thematic problems of this philosopher and its significance for the development of the spirituality of Bosnia and Herzegovina. For he dealt with the fundamental topics of philosophy, which are important for the formation of a critical view of the world of the young man today. This discussion is an attempt to convey the vision of the world of a man and philosopher, Dr. R. Muminović. It is about a unique thinker who, in a clear way, connected Bosniak philosophy with European philosophy through E. Bloch. The paper is essentially a fragment from the

⁹ More on Muminović's philosophy, see in the author's text “Ethical and Critical Aspects of Muminović's Philosophy”, Rožaje: Avlija, 2017.

monograph study *“Ethical and Critical Aspects of Muminović’s Philosophy”*. As such, it aims to encourage younger researchers to deal systematically with the philosophical thought of this philosopher.

Key words: Rasim Muminović, Bosniak philosophy, European philosophy, ethics, axiology, anthropology, critique.